

СӨЙЛЕМ ҚҰРЫЛЫМДЫ ЕСІМДІ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕР

Қазақ тіл білімінің синтаксис саласын дамытуда А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, М. Балақаев, Х. Басымов, С. Жиенбаев, Т. Қордабаев, С. Исаев, Қ. Есенов, Р. Әмір, Т. Сайрамбаев, М. Серғалиев, Б. Шалабай, Б. Сағындықұлы сияқты ғалымдар көп үлестерін қосты. Осы ғалымдардың өз кезегінде сөз тіркесі, жай сөйлем және құрмалас сөйлем синтаксисінің қалыптасуына әсері мол.

Қазақ тіл білімінде синтаксис саласы орыс, үндіеуропа тілдеріне карағанда кешеуілдеу зерттелді. Соның ішінде әлем тіл білімінде алдымен сөйлем синтаксисі, кейінірек сөз тіркесі синтаксисі қалыптасты. Қазақ тіл білімінде де сөйлем синтаксисіне карағанда сөз тіркестерін зерттеу кейінгі жылдардың жемісі. Оның өзінде де еркін сөз тіркестері зерттеу нысаны болды. Біз бұл жұмысымызда есім сөз таптарынан жасалған тұрақты тіркестердің синтаксистік ерекшеліктерін қарастырмақпыз.

Жай сөйлем түріндегі тұрақты тіркестерді қарастырмас бұрын оның кейбір өзіндік ерекшеліктеріне тоқтала кеткен жөн. Әсіресе, сөйлемнің аясын кеңейтуде тұрақты тіркестердің орны ерекше екендігін ескеру қажет. Себебі олар бірнеше сөзден құралып, сол тобымен бір сұрауға жауап беріп, бір сөйлем мүшесі қызметін атқарады. Әрине бұл жерде тұрақ-

ты тіркестердің сөйлем ішіндегі күйі сөз болуда.

Жалпы тұрақты тіркестерді сөз тіркесі, жай сөйлем, құрмалас сөйлем түрінде келеді деп оның құрылымына қарай айтқанымызбен, олар сол тұрақты тіркес күйінде қалады. Біздің мақсатымыз сол тұрақты тіркестердің ішкі ерекшеліктерін ашу ғана. Сондықтан жай сөйлем және құрмалас сөйлем құрылымды есімді тұрақты тіркестерін де біз сыртқы көрінісіне қарап шартты түрде осылай қарастырамыз.

Ең алдымен сөйлем дегеніміз не, осыған анықтама берейік. Проф. Р. Әмір: «Предикативті қатынас негізінде құралып, пікірді хабарлау үшін жұмсалатын сөздер тобы сөйлем деп аталады», – деген анықтама береді [1, 50]. Олай болатын болса, предикативтіліктің негізі, яғни сөйлем жасауда негізгі қызметке ие мүше баяндауыш дейтін болсақ, сол баяндауыштың өзін қазіргі кезде есімді, етістікті және құрама баяндауышты деп бөліп жүрміз [2, 132]. Сондықтан өз жұмысымызда жай сөйлем құрылымды тұрақты тіркестер баяндауыштарының есімдерден жасалуына назар аударамыз. Яғни, ол – зат есім, сын есім, сан есім, есімдіктен болған баяндауыштар.

Есімді сөйлемдер жайында сөз еткен К.Қ. Оңалбаева баяндауыштардың таза есімдерден (зат есім, сын есім, сан есім және есімдік) ғана емес, соны-

мен қатар күрделі есімді және құрама баяндауышты болып келетіндігін айтып өткен болатын [3, 16]. Алайда мұнда есімді жай сөйлемдер қарастырылғанымен, жай сөйлем құрылымды тұрақты тіркестер жайында сөз болмайды.

Сонымен жай сөйлем құрылымды есімді тұрақты тіркестердің баяндауыштарын: – таза есімді; – күрделі есімді; – құрама баяндауышты деп бөліп қарастырамыз.

Олардың өздері зат есім, сын есім, сан есім, есімдік сөз таптарының қатысы арқылы жасалуы өз алдына жеке-жеке әңгіме болмақ.

Зат есімді жай сөйлем құрылымды тұрақты тіркестер

Олар дара және күрделі тұлғада келеді.

Дара: – нөлдік тұлғалы:

Жалғыздың жары құдай, құлағы тесік адам, түйенің танитыны жапырақ, қыз қылығы қырық есекке жүк, өз басына өзі жау.

Септік тұлғада: барыс септікті – *Ажалды киік адырға*; жатыс септікті – *Ақыретте екі қолым жағаңда*; көмектес септікті – *Сабақты ине сәтімен*.

Міне, осы септік тұлғалы тұрақты тіркестерге келтірген мысалдардағы есім баяндауыштар *адырға*–барыс септік жалғауында тұрып, өзінен кейін *қашады* деген етістіктің тұруын қажет етсе, *жағаңда*–жатыс септік жалғауында келген, ал одан кейінгі *болады* сөзінің түсіріліп айтуынан жасалған, сол сияқты *сәтімен*–көмектес септік жалғауларында келіп, есімді сөйлем жасағанмен, бұл құбылыс сөз үнемдеу әсерінен қалыптасқан.

–тәуелдік жалғаулы:

Жар дегенде жалғызы. Тәуелдік жалғауының III жағының жалғауы жалғанған сын есім заттанып барып та есімді сөйлем жасайды.

Күрделі:

–күрделі есімді: ілік септік жалғаулы зат есім+тәуелдік жалғаулы зат есім – *Адамның басы Алланың добы*.

– ілік септік жалғаулы зат есім+жатыс септік жалғаулы көмекші есім:

Жаны иненің ұшында.

Сын есімді сөйлем құрылымды тұрақты тіркестер

Дара: сапалық сын есімді: *Ештен кеш жақсы, ай сүттей жарық, ай-айдың оты басқа, қонақ қойдан жуас, ағыны теріс, сөзінің төркіні жаман, бақыттың да көзі соқыр, әркімнің қолы өз аузына жақын, айтылған сөз атылған оқпен тең, қалтасының түбі тесік*,

– Сапалық сын есімнен кейін сұраулық шылау-

лар келіп те есім баяндауыш жасайды: *Ат көлігің аман ба? Дымағың шақ па?*

Кейде сапалық сын есімге жұрнақтар жалғананды: *Иттен де сүйек қарыздар*.

– Қатыстық сын есімді: *-дай, -дей* жұрнақты:

Айырмасы жер мен көктей, сөзі мірдің оғындай, екі иығына екі кісі мінгендей. Бұл мысалда баяндауышы бірыңғай мүшелі болып келгенде, қатыстық сын есімнің жұрнағы (*-дай, -дей*) соңғысына жалғанады (*жер мен көк(тей)*).

-лас, -лес жұрнақты:

Айлас қатын мұңдас.

–күрделі:

Зат есім + *-ғы, -гі* жұрнақты қатыстық сын есімді:

Екі көзі су қараңғы.

Сан есімді сөйлем құрылымды тұрақты тіркестер

Сан есімдердің тұрақты тіркесті сөйлемдер баяндауышы болуы сирек те болса кездесіп жатады. Әсіресе олар күрделі түрде жасалады.

Мәселен:

– Сан есім+сан есім түрінде келеді: *Ердің басы екі елу*.

–сан есім+зат есім түрінде келеді: *Ер қаруы бес қару*.

Бар, жоқ сөзді сөйлем құрылымды тұрақты тіркестер

Бар, жоқ сөзді сөйлемдер тілімізде жиі жұмсалатынын байқауға болады. Мысалы: *бар* сөзі арқылы:

Аузының желі бар, аузының даруы бар, судың да сұрауы бар, қатынның қырық жаны бар, сөзінің уыты бар, аузының салуы бар, жүрегінде оты бар, қызда қырық есекке жүк болатын айла бар, кедейдің жеті қаңтаруы бар, сөзінің бір кілтпаны бар, сөзінің жаны бар, өзім дегенде өгіз қара күші бар, аяғының желі бар, қолының «жиендігі» бар, маңдайының бағы бар, тілінің қотыры бар, әр не қылса еркі бар. Кейде *бар, жоқ* сөздерінен кейін сұраулық шылау келіп, сөйлемді аяқтауды нақтылай түседі:

Жазған құлда жан бар ма?

—*жоқ* сөзі арқылы:

Ырымға ештеңе жоқ, ақтан безген ары жоқ, екі құлағынан басқа адал қарасы жоқ, басқан ізде белгі жоқ, сақтықта қорлық жоқ, инедей қиянаты жоқ, аузының дауасы жоқ, байпағынан басқа сүйенері жоқ, құдай сүйер қылығы жоқ, айыпшамы жоқ, аузында ақ тісі жоқ, айла жоқ, игіліктің ерте, кеші жоқ, қыбыр еткен жан жоқ, он екі де бір нұсқа жоқ, екі құлағынан басқа адал

қарасы жоқ, айналар жер жоқ, жеңілген елде желке жоқ, адал-ға қарасы жоқ, жазмыштан озмыш жоқ, исі де жоқ, айтар сөзі жоқ, тіс шұқыр қылтанақ жоқ.

Құрмалас сөйлем құрылымды есімді тұрақты тіркестер

Алдымен есімді сөз тіркестері, соңғы жылдары есімді жай сөйлемдер мен есімді құрмалас сөйлемдер зерттеліне бастады [2; 3; 4].

Осының негізінде енді синтаксистің салаларын:

– сөз тіркесінде: есімді және етістікті сөз тіркестері;

– жай сөйлемде: есімді және етістікті жай сөйлемдер;

– құрмалас сөйлемде: есімді және етістікті құрмалас сөйлемдер деп бөліп, осындағы жай және құрмалас сөйлемдердің баяндауыштарының тек есімдерден:

а) зат есім, ә) сын есім, б) сан есім, в) есімдік сөз таптарынан болуы арнайы қарастырылды.

Сонымен қатар есімді жай сөйлем мен құрмалас сөйлемдердің баяндауыштары:

а) зат есім+көмекші сөз, ә) сын есім+көмекші сөз, б) сан есім+көмекші сөз, в) есімдік+көмекші сөз түрінде келеді. Баяндауыштың бұл түрін М. Балақаев құрама баяндауыштар деп атаған. Мұндай жағдайда олардың негізгі мағыналық сыңарлары зат есім, сын есім, сан есім, есімдік сөз таптары болады. Осындағы есім сөз таптары дербес мағынаға ие де, ал көмекші етістіктер оларға түйдектелу барысында шактық, жақтық мән үстейді.

Кейде зат есім, сын есім, сан есім, есімдіктерге модаль сөздер, тіпті шылаулар да түйдектеліп келуі де есімді сөйлемдерді құрайды.

Міне осыдан есімді сөз тіркестері мен сөйлемдер аздап қарастырылғандығын байқауға болады. Алайда осы кезге дейінгі ғалымдар еңбектерінен тұрақты тіркестердің есімді болып келуі зерттелмеген тың мәселе. Сондықтан жай және құрмалас сөйлем құрылымды есімді тұрақты тіркестерді қарастыру қажеттілігі туындап отырған сияқты. Жай сөйлем құрылымды есімді тұрақты тіркестерге жоғарыда біршама тоқталдық. Енді құрмалас сөйлем құрылымды тұрақты тіркестерге тоқталмақпыз.

Мезгілдес салалас құрмалас сөйлемдер.

Зат есімді.

— екі сыңары да зат есімді:

– нөлдік тұлғалы:

Бірі күн, бірі ай. Іші – алтын, сырты – күміс.

Ай қабақ, алтын кірпік. Алалы жылқы, ақтылы қой. Есіл ел, қайран жұрт. Айналасы кебір, ортасы жебір. Ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс. Ішкені ірің, жегені желім. Жағасы жайлау, төбесі

қыстау. Іші жарату, жоны қырау.

– тәуелдік жалғаулы:

өз үйім, өлең төсегім.

– септік жалғаулы:

– жатыс септікті:

Ұлы ойда, қызы қырда. Қызылым қырда, жасылым жарда. Баяғы бір заманда, дін мұсылман аманда. Айы батқан айында, күні біткен күнінде.

Сын есімді.

Сапалық сын есімді:

— екі сыңары да сапалық сын есімді мезгілдес салалас сөйлемдер жиі кездеседі: *Тамақ тоқ, көйлек көк. Сүттен ақ, судан таза. Ел аман, жұрт тыныш. Басы аман, бауыры бүтін. Іші түтін, сырты бүтін.*

– сын есім + сұраулық шылау:

Көңіл жүйрік пе, көк дөнен жүйрік пе?

– қатыстық сын есімді:

Кейбір мысалдарда бір сөздің құрмалас сөйлем сыңарларының баяндауышы қызметінде бірнеше рет қайталанып келуі кездеседі: *Ай ортақ, күн ортақ, жақсы ортақ.*

– *лас, -лес* жұрнақты:

Ауыл аралас, қой қоралас. Бай бастас, батыр қандас, би құлақтас.

– *дай, -дей* жұрнақты:

Жер теңгедей, аспан тебінгідей. Жауырыны үлкен қақпақтай, айдары үлкен тоқпақтай.

— бірінші сыңары сапалық сын есімді, екінші сыңары қатыстық сын есімді мезгілдес салалас сөйлемдер сирек те болса кездеседі:

Айдай таза, күндей нұрлы.

Сан есімді.

— бірінші сыңары сан есім, екінші сыңары сын есімді:

Құдай бір, пайғамбар хақ.

– сан есім + қатыстық сын есімді:

Дау төрт бұрышты, қамшы екі ұшты.

Бар, жоқ сөзді.

— *бар* сөзі:

Ай десе аузы бар, күн десе көзі бар.

— *жоқ* сөзі:

Ай жоқ, шай жоқ. Ақай жоқ, ноқай жоқ. Қанаты бүтін сұңқар жоқ, тұяғы бүтін тұлпар жоқ. Өлі болып көрде жоқ, тірі болып төрде жоқ. Әй дейтін әже жоқ, қой дейтін қожса жоқ.

Себептес салалас құрмалас сөйлемдер.

Зат есімді.

— бірінші сыңары есімді, екінші сыңары етістікті:

– құрама баяндауышты. Зат есім + көмекші етістік:

Адасқан айып емес, қайтып үйірін тапқан соң.

Жоқ сөзі.

— бірінші сыңары жоқ сөзі арқылы:

Адасқанның айыбы жоқ, қайтып үйірін тапқан соң.

Қарсылықты салалас құрмалас сөйлем.

Зат есімді. *Адасқанның алды жөн, арты соқпақ.*

Сын есімді. *Сідігі бір, жатыры басқа.*

Сан есімді. *Білгені бір тоғыз, білмегені тоқсан тоғыз.*

Бар, жоқ сөзді. *Тілге бар, дінге жоқ. Санда бар да, санатта жоқ.*

Сонымен қолда бар тілдік деректерге қарағанда құрмалас сөйлем құрылымды есімді тұрақты тіркестер мынадай тұлғада кездеседі екен:

– негізінен салалас құрмалас сөйлем күйінде

мол жұмсалады;

– есім сөз таптарының (зат есім, сын есім, сан есім, есімдік) барлығы келеді;

– екі сыңарының да баяндауыштары есімді болады;

– көбінесе дара күйінде қолданылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. Алматы: Санат, 1998. 191 б.

2. Балакаев М. Современный казахский язык. Алматы: Изд. АН КазССР, 1959. 234 с.

3. Оңалбаева К.Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі есімді сөйлемдер: Филол. ғыл. канд. дис. автореф. Алматы, 2002. 24 б.

4. Елікбаев Б.К. Есімді құрмалас сөйлемдер, олардың түрлері, қалыптасуы: Филол. ғыл. канд. дис. автореф. Алматы, 2005. 24 б.